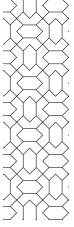

CITATION

Görkaş, İrfan "Vecd Metaphysic: The Sample of Abu Serrâc al-Tûsî", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) pp. 13-34

VECD METAFİZİĞİ: EBÛ NASR SERRÂC ET-TÛSÎ ÖRNEĞİ

Vecd Metaphysic: The Sample of Abu Serrâc al-Tûsî

İrfan GÖRKAŞ

Doç. Dr.

Yozgat Bozok Üniv., İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi.

Assistant Professor,

Yozgat Bozok University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies.

irfan.gorkas@bozok.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7134-225X

Öz

Makalede vecd metafiziği ele alınmaktadır. Örnek olarak Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin *Kitâbu'l-Lüma*'ı esas alınmaktadır. Vecd metafiziği 'vecd' temelli ontolojiyi (ilm-i vücûd) ifade etmektedir. Vecd, mevcûd-varlık kavramının bir türevidir ve isim-mastardır. Vecd metafiziği, mahiyet, iki uç (arke ve sınır), özne, yöntem, kaynak, tamlık, fiil ve infial meselelerini içine almaktadır. Vecd metafiziğinin kavramlarını, vecd, tevâcüd, vücûd, vâcid, mütevâcid, sâkin vâcid, müteharrik vâcid gibi kavramlar oluşturmaktadır. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî (ö. 988) vecd metafiziğini *Kitâbu'l-Lüma*'da, *Kitâbu'l-Vecd* adını verdiği bölümde ele almaktadır. Serrâc'ın ontolojisinin kaynağını Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî (ö. 952) ve *Kitâbu'l-Vecd* adlı eseri oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Felsefesi, Vecd metafiziği, Serrâc, tevâcüd, vücûd, vâcid.

VECD METAPHYSIC: THE SAMPLE OF ABU SERRÂC AL-TÛSÎ

Abstract

In this paper, the metaphysic of vecd is dealt with. Also, this research is based on *the Kitâb al-Luma* of Abu Nasr Serrâc al-Tûsî as a sample. The metaphysic of vecd means vecd-based ontology. Vecd is a derivative of subsistence-existence concept and is a noun-infinitive word. The metaphysic of vecd consists of the issues including essence, two ends (archaea and border), subject, method, resource, completeness, the state of affecting and being affected. The concepts such as vecd, tevâcüd, vücûd, vâcid, mütevâcid, sâkin vâcid constitute the concepts of vecd metaphysic. Abû Nasr Serrâc al-Tûsî (d. 988) handle the vecd metaphysic in the part of *Kitâb al-Luma* which he titled as *Kitâb al-Vecd*. The roots of Serrâc's ontology are based on Abû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd al-Basrî (d. 952) himself and his work titled as *Kitâb al-vecd*.

Keywords: Islamic Philosophy, vecd metaphysic, Serrâc, the beginning of vecd, the end of vecd, subject of vecd.

KAYNAKÇA

Görkaş, İrfan "Vecd Metafiziği: Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî Örneği", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZIFDER]*, 13, 13 (2018/13) ss. 13-34. **Makale Geliş T:** 26/05/2018, **Kabul T:** 04/06/2018.

Giriş

Ebû Nasr Serrâc'ın adı Abdullah bin Ali'dir, Ebû Nasr künyesi-
dir. Serrâc ismini saraçlık mesleğinden almakta, *Tâvûsu'l-Fukarâ*
adıyla anılmaktadır. Onuncu yüzyılda yaşayan Serrâc 378/988'de Tûs
şehrinde vefât etmiştir. Klasik tasavvufun ilk müelliflerindedir. Ebû
Nasr Serrâc eserindeki vecd kavramını İbnü'l-Arabî'den¹ almakta ve
İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbu'l-Vecd*'ini eserinde özetlemektedir.² O neden-
le Serrâc'ın vecd'inin kaynağını İbnü'l-Arabî oluşturmaktadır. Serrâc,
vecd bölümünde, diğer kaynakları konusunda, Ebû Saîd el-Harrâz'ın
Kitâbü's-Sır ve *Kitâbü's-Salât*'ından, Cüneyd-i Bağdâdî'nin kitapların-
dan, Ebû Türâb en-Nahşebî'nin, Amr b. Osman el-Mekkî'nin eser-
leriyle Iraklıların yazdıkları eserlerden yararlandığını belirtmektedir.³
Vecd konusu daha sonra mutasavvıflar arasında bir sürekliliğe dö-
nüştürülmüştür. Yani *el-Lüma'*, Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö.
412/1021), Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö. 465/1072), Hücvîrî (ö. 465/1072),
Şehâbeddîn es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Hargûşî (ö. 406/1015-16),
İzzeddîn el-Kâşî (ö. 735/1334) gibi mutasavvıf müelliflere kaynak ol-
muştur. Sözelimi Sülemî'nin *Risâle fî galatâti's-sûfiyye*'si *el-Lüma'*ın
son kısmından hemen hemen aynen alınmıştır. Kuşeyrî *er-Risâle*'de
*el-Lüma'*dan nakiller yapmış, eserin semâ ve keramet bölümlerini ge-
niş ölçüde buradan aktarmıştır. Hücvîrî'nin *Keşfü'l-mahcûb*'unda,
Rûzbihân-ı Baklî'nin *Şerh-i Şathiyyât*'ında, Sühreverdî'nin *'Avârifü'l-*
ma'ârif'inde, Hargûşî'nin *Tehzîbü'l-esrâr*'ında Serrâc'ın tesiri görülmek-
tedir. Gazzâlî'nin *İhyâ*'sındaki semâ ve vecd bahsiyle Serrâc'ın bu konu-
da verdiği bilgiler de benzerlik göstermektedir.⁴ O nedenle bu yazıda
adı geçen yazarlara zaman zaman atıf yapılacaktır.

¹ İbnü'l-Arabî, meşhur sufi-mütefekkir Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) değildir. O, Serrâc'ın kaynağı olan İbnü'l-Arabî'dir (ö. 341/952). İbnü'l-Arabî, Basra'da doğmuş, Endülsülû filozof İbn Meserre'yle (ö. 319/931) görüşmüş, hayatının sonlarında Mekke'ye yerleşmiş, 'şeyhü'l-harem' ünvanıyla tanınmış, Mekke'de vefat etmiştir. O ilk dönem sufi müelliflerden birisidir. Bkz. Ethem Cebecioğlu, "İbnü'l-Arabî, Ebû Saîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 20 (İstanbul: TDV Yay., 1999), 493.

² Bkz. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî, *el-Lüma'*, thk. Abdülhalim Mahmud ve Taha Abdül-
baki Sürur (Mısır: Dâru'l-kütübi'l-hadîse, 1380/1960), 375-390.

³ Süleyman Uludağ, "el-Lüma'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 27 (İstan-
bul: TDV Yay., 2003), 259.

⁴ Uludağ, "el-Lüma'", 259.

Serrâc, vecd meselesini eserinde, vecdin mahiyeti, vâcidlerin nitelikleri, şeyhlerin tevâcüdü, vecd sultanının gücü, hareketli-hareketsiz vâcid'in tamlığı ve Ebû Saîd İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbu'l-Vecd*'inin özetini olmak üzere altı bölümde (bab) ele almaktadır. Kullanılan temel kavramların ikisi sülasi formu olan 'vecd, vücûd', biri mezid formu olan 'tevâcüd' ve özne formu 'vâcid' kavramlarıyla ele alınmaktadır.

Biz burada Serrâc'ın vecd metafiziğini ele alacağız. Vecd kavramı, vecdin mahiyeti, vecdin iki ucu, yani bidayet vecdi ve nihayet vecdi, bidayet vecdinin iki kaynağı, özne olarak vâcid ve vâcidin türleri, sâkin vâcid ve müteharrik vâcidin tamlığı meselelerine yer verilecektir. Mahiyet, iki uç, kaynağı, özne varlık, varlığın değişimi ve onun tamlığı, diğer adıyla yetkinlik meselesi varlıkla ilgili temel meselelerdir. Amacımız genel olarak İslam metafizik çalışmalarına, özel olarak Muhyiddin b. Arabî öncesi vecd metafiziğine katkı sunmaktır.

1. Vecd Kavramı

İslam felsefesinin ilk sistem filozofu Farabi, metafiziğin konusu için, mevcûd ve vücûd olmak üzere Arapça iki kavram kullanmış, onları etimolojik olarak 'vecde' fiiliyle ilişkilendirmiştir.⁵ Mastarı 'vecd', 'vücûd', 'vicdan' olan söz konusu 'vecde' fiili, sözlüklerde birçok anlama gelmekte ve kullanılmaktadır. Sözcüme *el-Arabîyye el-muasara*, 'li' harfi cerriyle üzölmek/hüzünlenmek (Vecedeti'l-ümmetü li-seferi'bnih), 'ala' harfi cerriyle sinirlenmek/kızmak/gazap (Vecede alâ hâdimihi), 'bi' harfi cerriyle sevmek (Vecede bi-imraetin cemîletin), aradığını/istediğini bulmak (Vecede dâlletehu), zenginleşmek yahut mal sahibi olmak (Vecede's-şahsu), bilmek/öğrenmek/anlamak (Vecedtü'l-ilme nâfi'an) ve karşılaşmak/rastlamak (Vecede sâhibehu fi'l-haflî) anlamlarını ve örneklerini vermektedir.⁶ *Lisânu'l-Arab*'ta vecd, "yitiğı ve aradığını, beş duyu, şehevî ve gazabî kuvvet veya akıl yoluyla bulmak; öfke, hüznü, hüznü gerektiren keder; şikâyet etmek, bolluk ve zenginlik, istediğine kavuşmak, güç yetirmek, kolaylık, aşırı sevgi, aşk ve işti-

⁵ Bkz. İrfan Görkaş, "Farabi Metafiziğinde Varlık (el-Mevcûd) ve Eklentileri", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [BOZİFDER] 11, 11 (2017/11): 67-90.

⁶ Bkz. Ahmet Muhtâr Ömer, "V-c-d Madde 5550", *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabîyyeti'l-muâsira* (Kahire: Alemü'l-kütüb, 2008), 2401, 2402.

yak sarhoşluğu içinde kendinden geçmek ve yüksek heyecan” anlamlarına gelmektedir.⁷ Özetle ‘vecde’ fiili çok anlamlıdır ve insanın (kalb) “kognitif” bir fiilidir. O nedenle Farabi onu ortak/müşterek lafız olarak nitelemektedir.

Metafizikinde ayetleri temele alan Ebû Nasr Serrâc, ayetlerden aldığı vecde fiili örneklerini eseri *el-Lüma*’da ‘sâdefe’ fiiliyle eşanlamlı olarak vermekte ve eserinde fiilin vecd mastarını tercihen kullanmakta, onu “ibare ile anlatılamayan sır/keyfiyet”, yani varlık alanı olarak tanımlamaktadır. Serrâc’a göre insanın bir fiili ve fiilin mastarı olan vecd, ‘biçimsiz/formsuz tefekkür’, diğer adıyla ‘kalpteki tasavvur’dan ibarettir.⁸ Bu anlamıyla vecd, bir ‘kavram’dır (tasavvur) ve o nedenle hariçteki mevcûd dışında özel bir varlık alanıdır. O hâlde vecd kavramına daha yakından bakmalıyız.

2. Vecd’in Mahiyeti

Serrâc *el-Lüma*’da ele aldığı vecd konusuna, mahiyet meselesiyle giriş yapmaktadır.⁹ O, mahiyet meselesini “Mutasavvıflar (ehlü’t-tasavvuf) vecd konusunda ihtilaf etmiştir. O (vecd) nedir?” sorusuyla ortaya koymakta ve devamında ihtilafın sebebi olan cevaplara yer vermektedir.

Serrâc’a göre vecd’in beş mahiyeti vardır. Bunlar sır, müsâdefe, fiil ve infial, keşf ve vicdandır. Serrâc’a göre vecdin ilk mahiyeti bir ‘sır’ olduğudur. O bunu şöyle ifade etmektedir: “Amr b. Osman Mekkî vecdi şöyle tanımlar. Vecd, Allah’ın mümin ve imanı güçlü kullarında bulunan, keyfiyeti ibare ile anlatılamayan bir sırdır.”¹⁰ Bir sır olması bakımından vecd anlatılamaz, yani vecd, yukarıda geçtiği gibi niteliği (keyfiyeti) ibarede gerçekleşmeyen, dolayısıyla zihinde olan bir kavramdır (tasavvur). Serrâc bu anlama, ‘müminler’ kavramını da örnek vererek onun ‘Allah’ın sırrı’ olarak isimlendirildiğini belirtir. Özetle vecd insan-

⁷ Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebellah, Hâşim Muhammed eş-Şâzili, (Beyrut: 1994), III: 445; Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Marifet Yayınları, 1990), 194; Kadir Özköse, “Tasavvufî Tecrübeye Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd”, *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8, sy. 18 [2007]: 65-85.

⁸ Bkz. Tûsî, *el-Lüma*, 375-390.

⁹ Bkz. Tûsî, *el-Lüma*, 375.

¹⁰ Bkz. Tûsî, *el-Lüma*, 375.

daki bir niteliktir ve bir nitelik olarak o Allah'ın sırrıdır ve zihinde ortaya çıkmaktadır.

Serrâc'a göre vecdin ikinci anlamı, 'müsâdefe'dir. Müsâdefe çarpma, çarpıntı olarak çevrilebilir.¹¹ Ani buluşu, buluş akabinde ortaya çıkan heyecan veya hüznün durumunu ifade etmektedir. Serrâc vecd'in bir müsâdefe durumu olduğu konusunda Cüneyd'den şu cümleleri aktarır: "Sanıyorum ki vecd, 'Onlar yaptıkları şeylerle karşılaştılar/hazır buldular (vecedû hâzıran), (el-Kehf 18/49)' ayetindeki 'vecedû' yani el-müsâdefe, 'Onlar aniden karşılaştılar' demektir." Cüneyd'in vecd'e müsâdefe anlamı verdiği dair Serrâc, Cüneyd'den delil olarak iki ayet daha aktarır (el-Bakara 2/110 ve en-Nûr 24/39). Bunlardan birisi 'buldular (teciduhu)' şeklinde olumlu müsâdefe, diğeri 'bulamadı (lem yecidhu)' şeklinde olumsuz müsâdefe örnekleridir. Buna göre Serrâc, birincisi 'tüsâdifu' şeklinde olumlu, ikincisi 'lem yüsâdifhu' şeklinde olumsuz iki vecd kavramını 'sâdefe' fiiliyle anlamlandırmış olmaktadır. Bir bütün olarak baktığımızda ise Kur'an'daki vecdin fiili vecede, 'bulmak, bilmek' 'hissetmek, tedarik etmek, rastlamak, karşılaşmak, güç sahibi olmak gibi temelde üç anlama gelmektedir.¹² Birincisi duyulamak, ikincisi karşılaşmak, üçüncüsü de tedarik etmek yahut güç/varlık sahibi olmaktır.

Vecede fiilin üç anlamından birisi olan 'müsâdefe' kavramı 'mevcûd'un müşterekliğiyle de ilgilidir. Kavram, 'rastlanılan/karşılaşılan şey', yani 'zihin dışında varlık (şey-mevcûd)' anlamına gelmektedir. Çünkü şey, çağdaş Farabi'de ve Endülüslü filozof İbn Rüşd'ün ontolojisinde yer verilen 'mevcûd'un anlamlarından birisidir. Serrâc, 'rastlanılan/karşılaşılan varlık/şey' anlamında vecdi, 'Onlar işledikleri şey/ler/i hazır buldular (vecedû)' (el-Kehf 18/49) ayetine dayandırmaktadır. Yani ayet, 'Onlar işledikleri şeyle karşılaştılar/rastlaştılar' anlamına gelmektedir. Ayrıca bu ayet/önerme/de vecd, hem bir bağ görevi üstlenmekte, hem bir yüklem/fiil/i ifade etmektedir. Hazır *bulmak*, karşılaşmak öznenin bir fiilini ifade ederken, aynı zamanda ayetteki bu fiil ayette bir bağ görevi üst-

¹¹ Semih Ceyhan, "Vecd", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 42 (İstanbul: TDV. Yay., 2012), 583-584.

¹² Kavramın ayetlerdeki anlam örnekleri için bkz. *el-Miftâh mu'cemu'l-müfrehes li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm Tercümesi*, trc. Mahmut Çanga, (İstanbul: Timaş Yayınları, 1986), 541.

lenmektedir. Bu kavram yine geçmişte işlenen fiilin ahirette haricen ve zahiren varoluşunu ifade etmektedir. Sonuncu anlamıyla vecd, “Dünyada işledikleri/fiilleri karşılarında vardı/hazırdı” anlamına gelmekte, neticede özne ahirette tarihsel/önceki/dünyevî fiillerinin varlığıyla buluşmaktadır. İşte söz konusu bu varlık durumu ‘müsâdefe’dir. Serrâc, el-Bakara 2/110 ve en-Nûr 24/39 ayetlerini, aynı anlam ve kullanıma örnek olarak vermektedir.¹³ Belirtilen müsâdefe anlam içerikleriyle vecdede fiili, hem zihinde hem zihin haricinde ortaya çıkan müşterek bir fiildir ve bir bilgi cümlesi olarak ayetlerde bağ görevini de üstlenmektedir.

Serrâc’a göre vecd’in üçüncü mahiyeti, etki almak (infial), etkilemek (fiil) anlamına gelmektedir. Bu tür mahiyet ise insan için bir buluş, bir varlık-oluş durumunu, tasavvufun teknik terimiyle ‘hâl’i ifade etmektedir. Özel anlamlarıyla bu tür vecd, insanın/kalbin bir hüzn/üzüntü (gam) veya bir sevinç (ferah) durumudur. Daha doğrusu Serrâc’a göre kalbin sevinçte veya hüznünde bulduğu/rastladığı (sâdefe) şey/varlık vecd’dir,¹⁴ bu vecd insanın bir buluş/biliş/infial hâlidir. Bu vecd hâli sonradan ortaya çıkmakta, yani kalbe ilave olmakta, mutasavvıflar bunlara ‘gelen/eklenen varlık (vârid)’ adını vermektedirler. Mutasavvıfların ‘vârid’ adını verdiği bu eklere bugün biz ‘duyum veya duygu’ diyoruz. Bu tanıma göre vâridi duyumlayan kalp olmaktadır. Kalp bu durumda ya fiil, ya da infial durumundadır.

Vecd’in kalbin fiil hâlindeki anlamı olduğu konusunda Serrâc’ın dayanağı yine Kur’an’dır. Serrâc vecdin bu anlamını el-Hac 22/46’yla örneklemektedir. Ayete göre kalpler *akletmekte*, kulaklar *işitmektedir* (kulûbün ya’kılûne biha ve âzânün yesme’üne biha). Yani akletmek, kalb’in bir ‘fiil’ durumu olmaktadır (el-Hac 22/46). Kur’an’a göre kalplerin fiilleri vardır, kalpler bakarlar ve görürler. İşte kalplerin bu söz konusu fiilleri, yani bakışları ve görüşleri, birer vecd durumudur. Özetle kalp hüznle veya sevinç durumuyla buluşmakta (infial) ve akletmektedir (fiil). Neticede kalbin vecdi özünde ikiye ayrılmaktadır. Birincisi duyumlamak (hissetmek, bakmak, görmek), ikincisi akletmek. Bunlar

¹³ Kavramın ayetlerdeki anlam örnekleri için bkz. *el-Miftâh mu’cemu’l-müfrehes li-elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm Tercümesi*, 541.

¹⁴ Tûsî, *el-Lüma’*, 375; İzzettin Mahmud b. Ali Kâşânî, *Misbâhu’l-hidâye ve miftâhu’l-kifâye*, trc. Hakkı Uygur, (İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010), 136.

da kalbin ya fiil, ya infial kategorisidir. İslam felsefesinde ‘duyumlayan ve akleden kalbe’ iyi bir örnek, Farabi’nin kalp kavramıdır ve kalp Farabi için insan organizmasında merkezî konuma sahiptir.

Serrâc’a göre kalp, duyumladıkları üzerinde, yani buldukları ve bula-madıkları arasında, ayırım yapmaktadır. ‘Ayırt etme’ durumu anlamıy-la vecde Serrâc, bakış (nazar) ve görüş (rey) adını vermektedir. Böylece Serrâc, vecdin üçüncü mahiyetini hüznün veya sevinç durumlarına ila-veten bir bakış (nazar) ve görüş (rey), yani akletme durumu olarak ge-nişletmiş olmaktadır.

Serrâc’ın ardılı bir diğer mutasavvıf Kuşeyrî (ö. 465/1072) Serrâc’ın mahiyet olarak verdiği vecdi (fiil ve infialleri) ikiye ayırır. Birincisi ka-sıtlı, ikincisi kasıtsız vecd. Kalbe kasıtsız, celpsiz, gayretsiz olarak ge-len sevinç, hüznün, rahatlık, daraltı, sıkılma, şevk, kararsızlık ve heyecan durumlarını ‘haller’; bir kasta, cehde ve gayrete bağlı olarak elde edi-len durumları ‘makamlar’ olarak tanımlamaktadır. Haller dediği vecd, kalbin infial durumudur ve onlar Allah’ın vergileridir ve cömertliğidir. Makamlar dediği vecd, kalbin fiil durumudur ve onlar insanın cehdinin ve gayretinin eseridir. Netice itibariyle vecdi, kelimâ açıdan ele aldığı anlaşılın Kuşeyrî’ye göre vecd, hür bir şekilde, kasıtlı bir seçimle (iradî-ihtiyarî) istenilen bir yetkinlik (kemal) olmaktadır. Kuşeyrî iradeli ve ihtiyarî vecdi bir hadisle temellendirip başlatmaktadır. Böylece kelimâ bakışla vecd, iradî-ihtiyarî veya iradesiz-ihtiyarsız olmak üzere iki şe-kilde ortaya çıkabilen ve kalbe gelen/eklenen (vârid) vecd olmaktadır. Özetle Serrâc ikinci, yani infial anlamındaki vecd için ‘müsâdefe’yi kul-lanırken, Kuşeyrî vecdi iradeli bir ‘yetkinlik (kemal, tâm)’ anlamıyla ‘fi-il’ manasında belirlemiş olmaktadır.

Serrâc’a göre vecdin dördüncü mahiyeti, ‘keşf’ yahut ‘mükâşefe’dir. Bu tür mahiyet, ya yöntemdir ya da kalbin bir hâl/infîâl durumudur. Bu hâl, ya sükûnet hâli ya da müteharrik hâlidir. Şöyle denilmiştir:

Vecd hakikatin (el-hak) keşifleridir (mükâşefât). Onlardan birisinin sakin ol-duğunu ve bazısının inlemeli (zefîr) ve hıçkırıklı (şehîk) görünüşle hareket ettiğini görmüyor musun? Bazen en güçlü olanlar vecdinde sakin olurlar, onlarda vecdden bir şey görünmez. Allah Teâlâ onlar hakkında da “Allah’ın adı anıldığında onların kalpleri titrer” (el-Hac 22/35) buyurmuştur.

Alıntıda görüldüğü gibi Serrâc, vecdi, hakikate dair ulaşılan keşif-

ler olarak belirlemektedir. Serrâc'ın “Şüphesiz vecd, hakikatin keşfidir (mükaşefe)” sözünde vecd, bir yöntem olarak görünmektedir. “Onlardan sakin olan birini görmüyor musun, o hareket ediyor, vecdden nefes alıp veriyor, hıçkırıyor. Bazen vecdde en güçlü sakin olur, ondan hiçbir şey görünmez”, sözlerine ilaveten verdiği “Allah'ın adı anıldığında onların kalpleri titrer (el-Hac 22/35)” ayetindeki vecd ise kalbin bir var-oluş/buluş hâlini ifade etmektedir. Bu söz konusu haller, tekra- ren ifade etmemiz gerekirse, öznenin fiil ve infial durumlarıdır. Bu demektir ki vecd, Serrâc'ın metafiziğinde insanın bilme organı olarak kalbin etki (fiil) ve edilgi (infial) kategorileriyle muttasıf hâlini ifade etmektedir. Bu tür vecd durumlarında sözgelimi kalp şiddetle çarpmakta (en-Nâziât 79/8), üzüntüyle ağza gelmektedir (gırtlığa ulaşmakta) (el-Mü'minûn 40/18; el-Ahzâb 33/10). Serrâc'ın verdiği örneklerden ‘kalbin vahyi/Kur'an'ı kabul etmesi (eş-Şuarâ' 26/193-195), sükûneti/seki- neti kabul etmesi (el-Fetih 48/4), yine şefkat ve merhameti kabul etmesi (el-Hadîd 57/27) verilen diğer ayet örnekleridir. Kalp fiilinin zirvesi, dinin alametlerine (şe'âirillah) hürmet/tazim durumudur ki bu durumu Kur'an kalbin takvası olarak nitelemektedir (el-Hac 22/32).

Özetle kalp, ayetlerde, çeşitli etki ve edilmelerin öznesi ve dayanağı, inançların ve muhtelif aklî yönelişlerin zuhur yeri olarak kullanılmaktadır. Başka bir ifadeyle kalp/ler, tefekkür ve akletme fiilinin öznesi/aracı, iman ve takva, şek ve şüphe, nifak ve inkâr durumlarının mahalli olarak vazedildiği gibi; hidayet, itminan/huzur, şefkat ve rahmet, korku ve ürperti, katılık ve nefret, hasret ve öfke duygularının mahalli olarak vaze- dilmiştir. İlâveten kalp zor durumlara, musibetlere karşı sabır ve sebat- la takviye edilen öz olarak belirlenmektedir. Bu demektir ki kalp, insa- nın kendisidir, nefstir, fiilleri de bu nefsin fiilleridir, edilmeleri de nefsin edilmeleridir. Vecd ise kalbin, diğer adıyla nefsin etkilenme ve etkileme halleri olmaktadır ki bu iki hâl kalbin iki var-oluş kategorisidir.

Serrâc'ın sözünü ettiği vecd'in bir diğer beşinci mahiyeti ‘vicdan’dır. Serrâc şöyle demektedir: “Mütekaddiminden bazı şeyhler şöyle demiş- lerdir: Vecd, vicdandır. Vicdan egemenlik (mülk) vecdidir, buluşma/ karşılaşma vecdidir (vecdü likâ)”. Böylece Serrâc beşinci mahiyette vic- danı temele alan iki vecdden söz etmiş olur. Serrâc'a göre birinci vecd, “Vecdi olmayan kimse (fe-men lem yecid...)” ayetindeki vicdanı olma-

yan insanı anlatmaktadır. İkincisi Serrâc'ın yukarıda 'sâdefe' anlamı verdiği 'İşlediklerini hazır buldular' ayetindeki vicdanı olan insanı anlatmaktadır. Bu ikinci vecd, 'karşılaşılan/buluşulan (likâ) vicdandır (vecd)'. Yani *müsâdefe* ve *likâ* kavramları vicdanın varlık durumunu ifade eden müteradif kavramlardır. Bazıları bu konuda, 'Her vecd seni bulur ve sana egemen/malik olur' demektedir. İşte bu tür vecd, 'vecd-i mâlik'tir. Bu anlamıyla vecd, egemen vecdi, vecdin kalpte egemen oluşu anlamına gelmektedir. Yine her vecd, onu bulur demişlerdir. İşte bu vecd de kalbin 'sabit olmayan' bulunduğu 'likâî vecd'dir. Birincisi ikincisine göre daha sürekli. Bu ilk tür vecde Serrâc, daha sonra 'kuvve ve sultan' kavramlarını kullanacaktır ki o, vicdan anlamındaki vecddir. Dolayısıyla beşinci mahiyet, kalpteki birliktelik (likâî) ve egemenlik (mâlikî) vecdini içermektedir. Kalp bu iki tür vecdin mekânıdır. Netice itibariyle Serrâc vecdin mahiyetini beş anlamla ortaya koymuş olur. Beş anlam-mahiyetli vecd, özünde, birincisi bir kavram (tasavvur), ikincisi 'kalbin fiil-infiial halleri/durumları' ve 'vicdan' olmak üzere üçe ayrılabilir. Kalbin fiil halleri ise duyumlama, akletme, keşf ve vicdan yani mülkiyet halleri olmaktadır. Özetle Serrâc metafiziğinde 'vecd', ayetlerle temellendirilen tümel-cins bir kavram ile onun türleri olan 'fiil ve infial, keşf ve vicdan' olmaktadır.

Serrâc'ın kaynağı İbnü'l-Arabî, aynı şekilde *Kitâbu'l-Vecd*'de, vecd kavramını, kelamî bakışın adem ve ma'dûmuna atıf yapar ve vecdi metafizik olarak ortaya koyar. Yani İbnü'l-Arabî'ye göre vecd ve adem/ma'dûm varlık ilminin (ilm-i vücûd) bir özetidir.

Vecd, sıkıntı vereni hatırlamada, huzursuzluk veren korkuda, zelle konusundaki uyarıda, latîf konuşmada, faydalıya işarete, gayba arzuda, kaçırılan fırsata üzülmeye, geçmişe duyulan pişmanlıkta, hâle celp edilmekte, bir göreve (vâcib) çağrıldığında, gizli münacaatta olan şeydir. Bu, zahirin zahirle, bâtının bâtınla, gaybın gaybla, sırrın sırla mukabele edilmesidir. Senin aleyhine olması sebebiyle, önceden senin için var olandan senin olanı ortaya çıkarmak ve bu konuda çalışmaktır. Böylece onun senden olmasından sonra onun senin için olması yazılır. Neticede senin ayaksız bir ayağın, zikretmeksizin bir zikrin olur. Çünkü nimetli mübtedi olur ve onların mütevellisidir. Onlara şükretmesi ilham edilir, onların kesbini sana izafe eder-

sin. Onlarla senin acil bir derecen sabitleşir. Her durum (el-emr) ona döner. İşte bu, ‘vecd/varlık ilmi’nin (ilm-i vücûd) açık bir özettir.¹⁵

İbnü’l-Arabî’nin sözünü ettiği varlık (vücûd) ilminden kastı, klasik dönemdeki adıyla ‘ilm-i ilâhî’ olduğu, bugünkü adıyla metafizik olduğu açıktır. “İlm-i ilâhî” ile “metafizik” kelimesinin farkı ise yukarıda Serrâc’ın başlıklandırılmasında görüldüğü gibi İbnü’l-Arabî’nin metafizik kavramlarını ‘vecd ve ilintili’ kavramlarının oluşturuyor olmasıdır. O nedenle Serrâc’ın ve kaynağı İbnü’l-Arabî’nin metafiziği bir ‘vecd metafiziği’dir ve İbnü’l-Arabî’nin ifadesiyle klasik dönem metafiziğinin (ilm-i ilâhî) bir özeti (muhtasar) durumundadır, denilebilir. Çünkü her iki mutasavvıf, yani hem Serrâc hem kaynağı İbnü’l-Arabî, bu metafiziklerinde, vecdi, vecd olması bakımından ele almaktadırlar. Ancak klasik metafizik ‘varlığı varlık olması bakımından’ incelemeye fizikle başlarken, İbnü’l-Arabî fiziğin bir cüzü olan psikolojiden (ilm-i nefis) hareket etmektedir. Yani İbnü’l-Arabî, vecdi, Meşşâî filozofların yaptığı gibi doğrudan fizik (tabiat) üzerine temellendirmemekte, aksine dünya ile ilgili bir varlık keşfinin vecd olmayacağını ileri sürmektedir.

Yine İbnü’l-Arabî’ye göre denilebilir ki kalp¹⁶ ve vehim, özneye ait iki bilme yetisidir. Kalp, yakînin rüzgârıyla, tefekkürün (zıkr) saflaştırılmasıyla müşahede eder. Müşahede aynı zamanda bir taşkınlık, bir vecd hâlidir. Taşkınlığı geçtiğinde, müşahede ettiği varlık (vecd) kaybolur, geriye onun sadece ‘bilgisi (ilm)’ kalır. Öznenin ruhu, mükâşefeye ziyadeleşen ‘yakîn’ sayesinde bu bilgiden yararlanır. Öznenin (abd) bilgiden yararlanması durumu, yakınlığına, uzaklığına ve yaratıcısından kendisine görünen şeye göre gerçekleşir. Serrâc’tan yaptığımız bu tespitler, İbnü’l-Arabî metafiziğinin ikinci yönünü belirlemektedir. Bu yön, vecdin yöntemidir. Kısaca İbnü’l-Arabî’nin vecd metafiziği, özne (nefis, kalb) temelinde, müşahede yöntemiyle elde edilen, müşahede sona erdiğinde geride kalan, ‘ilm-i vücûd’dan ibarettir.

Şimdi, Serrâc ve kaynağı İbnü’l-Arabî metafiziği olan ilm-i vücûd’da bir fiil-infiial durumu olarak ele alınan vecd kavramına daha yakından bakabiliriz. Acaba onlar vecdi nasıl temellendirmektedir?

¹⁵ Bkz. İbnü’l-Arabî, “Muhtasar Kitâbu’l-Vecd”, *el-Lüma’*, 385.

¹⁶ Kalbin akleden kuvve olduğunu hatırlamak gerekmektedir.

3. Vecdin İki Ucu: Tevâcüd ve Vücûd

Serrâc ‘tevâcüd’ ve ‘vücûd’ kavramlarını vecdin iki ucu olarak vermektedir. Dolayısıyla vecd, Serrâc’ın eserinin *Kitâbu’l-Vecd* bölümünde üç aşamalı bir varlık durumu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlar sırasıyla tevâcüd, vecd ve vücûd kavramlarıdır.¹⁷

Varlığı ele almanın yöntemlerinden birisi, Serrâc’ın ve kaynağı İbnü’l-Arabî’nin yaptığı gibi, onu iki uçla ele almaktır. İki uç, klasik felsefede ya mukaddime-matlab, ya bidayet-nihayet ya da mebd-mead gibi kavram ikilileriyle ifade edilir ve mesele her varlığın bir başlangıcı ve bir sonu olduğu ilkesine dayanır. Mebd, yani arche, felsefede muhtelif anlamlarda kullanılan bir kavramdır. Sözelimi mebd, bir şeyin kendisinden başlanabilecek en iyi noktasıdır. Özellikle bu anlam öğren/t/im için söz konusudur. Yani bir şeyi ilk kısmından ya da en başından değil, ama öğrenilmesi en kolay kısmından başlamaktır. Bu anlamda mebd, başlangıç anlamına gelmektedir. Bu anlamda yine o kendisinden hareketle şeylerin bildiğimiz ilk hareket noktasıdır ki bu anlamda ona ‘ilke’ adını veriyoruz.¹⁸ İkinci uç olan mead ise sınırdır. Sınır kavramı da muhtelif anlamlara sahiptir. Her şeyden önce sınır, her şeyin son noktasıdır. Yani kendisinden ötede o şeyin hiçbir parçasını bulmak mümkün değildir ve kendisinden önce o şeyin her parçasının bulunduğu noktadır. Bu anlamıyla o ‘son’u ifade etmektedir. Yine her şeyin ereğidir, varış noktasıdır. Bir diğer anlamı her şeyin formal tözü ve özü olmasıdır. Çünkü töz ve öz, bilginin sınırınıdır. Bilginin sınırı olarak ise nesnenin/şeyin sınırınıdır. Bu demektir ki onun ilkeye benzer anlamı söz konusudur.¹⁹ İki uç ilkesini dikkate alan mutasavvıflar ıstılah sözlüklerinde ‘tevâcüd-vücûd’ kavram ikilisine yer verirler. Mutasavvıfların ilklerinden olan Serrâc da bu bağlamda vecdi, eserinin *Kitâbu’l-Vecd* bölümünde iki uçlu varlık olarak ele alır.²⁰ Serrâc, doğrudan tevâcüd kavramından söz etmez, sadık şeyhlerin tevâcüdünden söz

¹⁷ Bkz. Tûsî, *el-Lüma’*, 375-390.

¹⁸ Mebd kavramının diğer anlamları için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, trc. Y. Guru Sev, (İstanbul: Pinhan Yay., 2016), Delta 1012b34, 109.

¹⁹ Mead/sınır kavramının anlamları için bkz. Aristoteles, *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sosyal Yay., 1996), Delta 1022a, 01-13, 274.

²⁰ Bkz. Tûsî, *el-Lüma’*, 375-390.

eder. Serrâc'ın ardılı ünlü mutasavvıf Kuşeyrî vecdin iki ucunu şu cümleleriyle ifade eder:

Tevâcüd başlangıç, vücûd ise sondur. Vecd, başlangıç ile son arasında vasıta-
tadır, o büyük incidir... Tevâcüd, kulun istiaabını, vecd kulun (aradığında)
istiğrakını, vücûd ise, kulun (Tanrı'nın zâtında) yok olmasını (istihlâkine)
gerekli kılar. Kul tıpkı önce denizi gören sonra gemiye binen ve arkasın-
dan da boğulan insan gibidir.²¹

Anlaşıldığı gibi Serrâc'ın mebd ilkesi tevâcüd kavramıdır. Tevâcüd, vecdi bilmenin, anlamının, öğrenip-öğretmenin mebdesidir ve tefâül kalıbından türetilen bir kavramdır. Arap dilinde tefâül kalıbı, 'bir arzuyu ifade etmek' için kullanılmaktadır. Tevâcüd vecdin anlaşılması ve öğrenilmesi için kendisinden başlanılabilecek en iyi noktasıdır. Buna göre tevâcüd, öncelikle bulma-bilme arzusunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu demektir ki tevâcüd bir cins olarak özü itibariyle 'arzu'dan ibarettir. Bu arzu, vecdin ve ikinci uç olan vücûdun başlangıcıdır. Ancak bir başlangıç olarak bu 'arzu', hangi şeyden ortaya çıkıp var olacaktır? Çünkü vecd arzusu (tevâcüd) bir ilke olarak bilkuvve vecddir, vecdin file çıkması gerekmektedir. Serrâc'a göre kalbin bulunduğu/karşılaştığı her üzüntü (gam) ve sevinç (ferah) bir vecd'dir. Bu demektir ki gam ve ferah 'vecd arzusu'nun sonucudur ve bir sonuç olarak hüzn ve ferah vecd arzusuna bağlı olarak bir başka şeyden ortaya çıkmakta, vecdin arzunun dışında farklı bir varlık sebebi bulunmaktadır. Acaba Serrâc'ın tevâcüdünü hangi şeyden ortaya çıkarmaktadır? Soruya daha sonra tekrar dönecektir. Özetle Serrâc'ın metafiziğinde vecd tevâcüdden, vücûd vecdden ortaya çıkmaktadır.

Serrâc'ın etkisini yansıtan mutasavvıflardan bir diğeri olan Kuşeyrî "tevâcüdünü, vecdin kemal hâline sahip olmayan bir salikin bir tür iradeyle vecdi istemesi, çağırmasıdır" şeklinde tanımlamaktadır ki işte bu istem/çağrı, vecd için bir başlangıç olmaktadır. Kuşeyrî'ye göre tevâcüd ve vücûd, ahlakî bir gelişim ve tekâmüldür. Buna göre vecd tevâcüdün, vücûd vecdin ahlakî bir kemali olmaktadır. Bu ahlakî tekâmül, önce kasd, sonra vürud, sonra şuhûd, sonra vücûd, sonra da humûddur.

²¹ Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, 2001), 96-100.

Humûd'un süresi, vücûd miktarıdır. Başka bir ifadeyle vücûd, vecdin sonudur, ayılmayı ve mahvolmayı içerir. Ayılmak hakikatle kalıcılığa ulaşmak, mahvolmak hakikatle yokluğa ulaşmaktır. İşte vecd, bu ikisi yani tevâcüd ve vücûd arasında geliş ve gidiştir.²²

Bir başka mutasavvıf Kâşânî'ye göre tevâcüd-vecd-vücûd ilişkisi bir bidayet-nihayet ilişkisidir. Kâşânî'ye göre vücûd mevcûd ile kaim olan, vecd vâcidle kaim olandır. Buna göre vecd, vücûdun mukaddimesidir. Vecd, vücûdun mukaddimesi olduğu gibi, tevâcüd de vecdin mukaddimesidir. Tevâcüdün manası, vecdi çağırarak ve celbetmektir. Her ne kadar tevâcüd, sûreten tekellûf olsa ve tekellûf sıdkın muhalifî olsa da böyledir. Vecd sahibi, henüz nefsanî sıfatların hicâblarından sıyrılmamış ve kendi varlığı sebebiyle Hakk'ın varlığından mahrum kalmıştır. Vecd, önceki ve sonraki yokluğun ortasındaki aradır. Vücûd'dan kasıt ise, vâcidin vücûdunun, mevcûdun şuhûdunun nurunun galebesiyle gâib ve nâçiz olmasıdır. O hâlde vecd muhdesin sıfatı, vücûd kadîmin sıfatıdır. Vücûdun sahibi kendi vücûdundan tamamen fânî olmuş ve mevcûdun yani Hak Teâlâ'nın vücûduyla kaim ve hâki olmuştur. Öyleyse vücûdun sahibi vâcidin zâtı yani kulun zâtı değil, mevcûdun zâtı yani Allah Teâlâ'nın Zâtıdır ve vücûd onunla kaimdir. Vecd vücûdun mukaddimesidir. Zira her beşerî varlık kalesinin fethinde ilahî cezbe âleminden mancınık mesabesinde. Tevâcüd, hidâyet ehlinin varlık vasfı; vecd, sülûk ehlinin varlık hâli ve vücûd, vusul ehlinin varlık hâlidir. Özetle tevâcüd bidayet, vücûd nihayettir. Vecd ise bidayetle nihayet arasında bir aradır (vasıta).²³

3.1. Tevâcüdün (Bidayet Vecdinin) İki Kaynağı

Serrâc tevâcüdünü iki kaynağa dayandırmaktadır. Birincisi Hz. Peygamber'in bir hadisi, ikincisi öznenin 'dinleme (semâ)' fiilidir.

Serrâc tevâcüdün ilk kaynağına, dinî ilimlerde tevâcüdün olmadığı gerekçesiyle yapılacak itirazı dikkate alarak yer verir. Vâcidlerin niteliklerini anlatırken önce, özneyi 'vâcid' ve 'mütevâcid' olmak üzere ikine, daha sonra onların her birisini üçe ayırır. İkinci sınıfın tevâcüdünü

²² Kuşeyrî, *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*, 96-100.

²³ Kâşânî, *Misbâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye*, 136, 137.

anlattıktan sonra bu tevâcüdün ‘ilmî’ olmadığı gerekçesiyle reddedeceklerine Hz.Peygamber’in, “Siz acı çekenlerin yanına girdiğinizde onlarla ağlayınız, ağlayamıyorsanız ağlamayı arzu edip ağlar gibi yapınız (tebâkû)”²⁴ hadisini delil gösterir. Hadisten çıkardığı sonuca göre tevâcüd, ağlamaktan (bükâû) ağlar gibi yapmak, ağlamayı arzulamak (et-tebâkî) menziline gelmekte, vecdi yokken vecd sahiplerinin yanında ‘vecd arzusuyla vecdi varmış gibi yapmak’ anlamına gelmektedir.²⁵ Gazzâlî (ö. 1111) vecdin kısımlarını anlatırken tevâcüd-vecd ilişkisine Kur’an okuma ve kâtiplik fiillerini örnek olarak verir. Ona göre başlangıçta öznenin kendisini okumaya zorlaması söz konusudur. Kur’an-ı Kerim’i öğrenen bir kimse, önce ‘zorlanarak/zorlukla’ okur ve ezberler. Tam düşünüp zihnini hazırlamakla onu zorlukla okuyabilir. Daha sonra Kur’an okumak onun dilinin daimî bir âdeti/fiili hâline gelir. Hatta zihni/kalbi gafil olduğunda bile, ister namazda, ister başka yerlerde, dili kendi kendine Kur’an’ı okumayı sürdürür. Kâtiplik mesleği de böyledir. Başlangıçta zorlukla yazıyı yazar, sonra eli yazı yazmaya alışır. Yazıyı yazmak onun için doğal bir fiil hâline gelir. Kalbi/zihni bir başka şeyi düşünürken, kendisini o şeyi düşünmeye kaptırmışken, eli birçok sayfa yazı yazar. O hâlde zorlukla başlayan bir fiil süreklilik sonunda ta-biileşmekte ve huy hâline gelmektedir.²⁶

Tevâcüdün ikinci kaynağı, öznenin ‘semâ’ fiilidir. Serrâc semâ fiiline *Lüma’da Kitâbu’l-Vecd* bölümünden önce *Kitâbü’s-Semâ* bölümünde yer verir. Ayetlerden ve hadislerden hareketle ‘güzel ses’in ve onu dinlemenin önemini anlatır. Serrâc’a göre güzel ses yaratılan bir şeydir. Semâ ise form kazanmış ‘iyiyi (tayyibe)’ ve ‘güzeli (hasene)’ dinlemekle ulaşılan ‘idrak’tir. Güzel ve iyi, ya sesle, ya beytle veya nazımla formlanır. Serrâc güzel sese, Kur’an’ın okunuşunu, kaside ve şiirlerin seslendirilmesini örnek verir. Sesler kalbe, Allah’tan bir esinti getirir. Çünkü güzel ses, kendisine icabet edilen bir hikmeti özneye taşımaktadır, bu bakımdan o, özne için sağlam bir alettir.²⁷ Yani güzel ses özneye tesirli bir ses ve latif bir

²⁴ Buhârî, “Enbiyâ”, 17; Müslim, “Zühd”, 39.

²⁵ Bkz. Tûsî, *el-Lüma’*, 378.

²⁶ Gazzâlî, *İhyâu ulûmi’d-dîn*, trc. Mehmet A. Müftüoğlu, (İstanbul: Çile Yay., 1981), 2: 785 vd.

²⁷ Akıl yürütmenin bir aleti olarak şiir, ‘muhayyilat’tan yapılan kıyastır. Bu tür kıyas yapmanın, Serrâc’daki şekliyle şiir ve musiki dinlemenin amacı, nefsin rağbet veya

lisan içerisinde hikmeti getirmekte ve hikmet kalbe tesir etmektedir. Güzel sesin insan doğasındaki tesirine Serrâc, ağlayan çocuğun güzel sesle susmasını, melankoliklerin güzel sesle tedavi edilmelerini örnek gösterir. Yine güzel sesle okunan şiir ve kasideler, aynı şekilde çölde yorulmuş develeri canlandırır, onları harekete geçirir. Netice itibariyle sesteki güzellik -ki bu ses Kur'an'ı, şiiri ve kasideyi içermektedir-, dinleyene hem canlılık verir, hem harekete geçirir. Yine şiir muharrik hikmettir. Hikmet ise müminin yitiğidir. Bu bakımdan şiir, Serrâc'ın ifadelerinde hem güzel sesi ve hem sözü içeren 'yitirilmiş hikmet' anlamını taşımaktadır. İşte bidayet vecdi olan tevâcüd, söz konusu hikmeti içeren ses ve sözlerin dinlenilmesinden kalpte ortaya çıkan şeydir. Netice itibariyle Serrâc'ın bu anlatımlarında, güzel sözün ve sesin içerdiği hikmeti dinlemekten, yani semâ fiilinden tevâcüd, tevâcüdden vecd, vecdden vücûd ortaya çıkmaktadır. Bunların hepsi özneye ait varlık halleridir. Vecd sahibi özneye vâcid denilmektedir. Bir başka mutasavvıf Sühreverdî'ye (ö. 632/1234) göre vecd bâtınî sıfatların, taat zahirî sıfatların özüdür. Bâtınî sıfatlar yani vecd, hareket ve sükûn tarzında varlık alanına çıkarken, zahirî sıfatlar ahlâk ve ahlak şeklinde ortaya çıkar.²⁸

Serrâc, 'semâ' fiilinin mahiyeti meselesini de ele alır. Semâ'nın ilk mahiyetini Zünnûn'dan aktarır. Ona göre semâ 'gerçek bir vâriddir (vârid hak)'. Bu vârid, kalbi hakka ve hakikate (el-hak) yönlendirir, harekete geçirir. Ebû Ya'kûb en-Nehcurî'ye göre semâ bir 'hâl'dir. Bu hâldeyken insan yanarak iç âleminin sınırlarına yönelir. Semâ'nın bir diğer mahiyeti, 'lütüftür. Bu lütuf, marifet ehlinin ruhunun gıdası olan bir lütüftür. Bu bakımdan o, bir incelik (rikkat) ve bir niteliktir (vasıf). Ebû'l-Hüseyn Derrâc'a göre semâ Hakk'ın varlığını (vücûd) buldurandır (evcedenî).²⁹ Özetle Serrâc'ın vârid, hâl, lütuf, vasıf ve vücûd'a ulaştıran vecd olarak belirlediği semâ'yı, 'yitik hikmet' ile birlikte düşündüğümüzde; tevâcüd, sesli formda dinlenen hikmetten ortaya çıkmakta, öznedeki vücûda ulaştıran bidayet vecdini ve hâlini ifade etmektedir.

nefret tesiri almasıdır. Rağbet olumlu tesiri, nefret olumsuz tesiri ifade eder. Bkz. Ali Sedad, *Mizanu'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*, (İstanbul: Karabet Matbaası, 1303), 104.

²⁸ Ebû Hafs Şehâbeddîn Ömer eş-Sühreverdî, *Avârifü'l-meârif Tasavvufun Esasları*, trc. H. Kamil Yılmaz-İ. Gündüz, (İstanbul: Erkam Yay., 1989), 238.

²⁹ Bkz. Tûsî, *el-Lüma'*, 342.

4. Vâcid ve Türleri

Serrâc'ın *el-Lüma*'ın vecd konusunda ele aldığı son kavramı 'vâcid' kavramıdır. Vâcid yukarıda belirtildiği gibi vecdin öznesidir ve kendisine göre nesnenin nasıl olduğu söylenilerek tanımı yapılan bir kavramdır. Başka bir ifadeyle Serrâc, vecde göre, insanın nasıl olduğunu gruplamış, onları müddeî, muteriz, muhakkik ve vâcid olmak üzere dörde ayırmış, dördüncüsünün 'vâcid' olduğunu söylemiştir. Bu bakımdan hem Serrâc'ın hem de kaynağı İbnü'l-Arabî'nin vecd öznesi, son noktada 'vâcid' adını almaktadır. Serrâc bu kavramı başlığına 'vâcidîn' olarak çoğul formunda taşımıştır. Ancak her iki düşünür, dört grup içinde vermedikleri bir başka özne-kavram ayırımı daha kullanmaktadır. Bu ayırım 'mütevâcid-vâcid' ayırımıdır. Böylece her iki mutasavvif vecd'in öznesini, vecdden hareketle ikiye ayırmış ve iki kavramla ifade etmiş olmaktadır. Bu kavramlar vâcid ve mütevâcid kavramlarıdır. Kavramlardan birincisi olan vâcid, sözlükte, 'varlık verici' anlamıyla yaratıcı, 'varlık bulan/bulucu' anlamıyla zengin kimse ve 'varlık (mevcûd) sahibi' anlamıyla vecd sahibi anlamlarına gelmektedir.

Serrâc'ın vecdi bakımından 'vâcid'i üç sınıfa ayırdığını söylemiştik. Vâcidin ilk sınıfı, vecdin dostlarıdır. Bu tür vâcidlerde, bazen nefsanî duygular, beşerî huylar, tabiat ve mizaç devreye girer, kişinin vaktini kirlendir, onun hâlini değiştirir. Yani öznenin doğal ve bedensel huyları bu ilk sınıfta etkindir. İkinci sınıf vâcidde, vecd onların dostudur. Bunlar kulaklarına gelen ve vecde benzeyen birtakım seslerden etkilenirler, onlardan nimetlenirler ve hayatlarını sürdürürler. Ancak bu sınıftaki vecd daima değişkendir. Üçüncü sınıf vâcidde, vecd dostluğu sürekli olanlardır. Bu sürekli vecd, onları fenaya erdirir. Çünkü her vâcid, vecdiyle fenaya erer. Onlarda varlığından (mevcûd) bir fazlalık kalmaz.

Serrâc'ın ikinci özne-kavramının 'mütevâcid' olduğunu, onu da üçe ayırmış olduğunu söylemiştik. Yani Serrâc, bu ikinci tasnifinde tevâcüdleri bakımından özneyi (mütevâcid) üçe ayırır. Birinci tür mütevâcid, kendisini zorlayarak vâcidlere benzemeye çalışanlardır. Bunlar benzemeye çalışmakla birlikte oyun ve eğlenceye düşkün kimselerdir. İkinci tür mütevâcid, bireysel ilgilerine ve vecdin engellerine karşı koyan, koymaya çalışan ve neticede güzel hallere sahip olan ve olmaya çalışan kimselerdir. Bu vecd hâli, onlar için güzel bir hâldir. O

nedenle bunlar dünyayı arkalarına almaya çalışan, hatta almış olan kimselerdir. Onlar, ulaştıkları tevâcüdlerle dünya rahatını bir kenara bırakmış, bilinen rızık ve azığı terk etmişlerdir. Bu grubun tevâcüdü/vecdi, sevinç, ferah, teselli ve sevgi gibi tevâcüd/vecd/lerdir.

Üçüncü tür mütevâcidler, iradeleriyle hakikate ermiş, ama zaafı da olan kimselerdir. Bu kimselerin tevâcüdü, psikolojik olarak rahatlamak ve teselli bulmak amaçlıdır. O nedenle bunlar hakikat ehli değillerdir, aksine onlar zaaf sahibi kimselerdir. Çünkü bunlar, organlarına hâkim olmaya, vecdlerini tutmaya güç yetiremeyince, vecd arzusuna (tevâcüd) geçerler ve bu tür durumlarda sarsılıp titremeye başlarlar. Söz gelimi Hüseyin b. Mansur'un ölüme giderken ortaya koyduğu hâl, böyle bir vecd hâlidir. O, hapisten çıkarılıp ölüme götürülürken 'Vâcid, her an Bir'i (Vâhid) ifade etmeyi hesaplayandır' sözünü söylemiş; Ebû Ya'kûb en-Nehcurî ise 'Vâcidin vecdinin sıhhatinin ölçütü, kalbinin onu kabulüdür; bozukluğu, vâcid kalbinin onu kabul etmemesi, inkâr etmesidir' demiştir.

4.1. Sâkin Vâcid ve Müteharrîk Vâcidin Tamlığı Meselesi

Serrâc vecd öznesini sınıflamayı, 'vecd'in sürekliliği'ne bakarak yapmıştır. Süreklilik, İslam düşünce tarihinde varlıktaki zaman ve hareket kavramlarıyla ilintilidir. O bakımdan Serrâc vecd meselesini, bir diğer başlıkta 'bir hareket ve sükûnet problemi' ile 'bir tamlık problemi' olarak ortaya koymakta ve onların hangisinin daha üstün (efdal) ve daha tam (etam) olduğunu sormaktadır.³⁰ Vecd'in bir ilintisi olarak yer alan hareket ve sükûn, klasik dönem İslam metafiziğinin nitelik-nicelik-değişim kategorisine, tamlık-üstünlük (fazilet) ise yetkinlik (kemâl) durumuna ait bir meseledir ve mesele varlıkta oluş-bozuluş (kevn ve fesad) ile gaî sebep yani tekâmül meselelerini içermektedir. Bir mütefekkir olarak Serrâc, hareket ve sükûnu, koyduğu başlıkta vâcid için söz konusu ederken kaynağı İbnü'l-Arabî vecd için problem edinmektedir. Bunun anlamı Serrâc'ın metafiziğinde hem vecd, hem öznesi vâcid, hareket ve sükûn problemiyle iç içe demektir.

Serrâc vecd'in mahiyeti meselesinde yaptığı gibi vecddeki hareket ve sükûn meselesiyle ilgili olarak muhtelif mutasavvıfların görüşlerine yer verir, ama hareket ve sükûnün neliğine yer vermez. Kadim filo-

³⁰ Bkz. Tûsî, "Kitâbu'l-Vecd", *el-Lüma'*, 383, 384.

zof Aristoteles, varlık kategorilerinden değişim ve hareketin mahiyetini *Metafizik*'in XI. kitabı *Kappa*'da, tam kategorisini ise V. kitap *Delta*'da ele almaktadır.³¹ Ona göre şeylerin dışında bir hareket yoktur. Çünkü değişme daima varlık kategorilerine göre gerçekleşmektedir. Sözelimi yer değiştirme bir harekettir. Yukarıda olmak, aşağıda olmak, hafif olmak, ağır olmak, değişim ve hareket için söz konusudur. Aristoteles hareketi bilkuvve olanın bilkuvve olmak bakımından fiilî olarak tanımlar. Fiil ise ya dynamisi (kuvve) teşkil edeni terk etmektir veya fiil hâline geçiştir (energeia). Bunun anlamı, forma doğru gidiştir, gelişmedir. Hareket, fiilin kendisi var olduğunda vardır, ondan ne daha önce, ne daha sonra var değildir. Yine zorunlu olarak üç tür hareket vardır. Nitelik, nicelik ve yer bakımından hareket. Özünde ise hareket, bir formdan başka bir forma doğru değişmedir. Sükûnet ise hareketsizliktir. Sükûnet, hareketi kabul etme özelliğine sahip olan öznedeki hareketten yoksunluk durumudur.³²

Tamlık/mükemmellik meselesinde ise varlıkta üç tür tamlıktan söz etmek mümkündür. İlki niceliksel tamlık ve üstünlük, ikincisi niteliksel tamlık ve üstünlük, üçüncüsü gayesine ulaşma üstünlüğü. Niceliksel tamlık yahut mükemmellik kendisi dışında hiçbir parçasını bulmanın mümkün olmaması durumudur. Niteliksel mükemmellik ise kendi cinsinde, kendine has olan nitelik ve erdemler bakımından kendisinden daha üstünü olmayan şey demektir. 'Mükemmel/tam hekim', kendi alanına has olan erdemleri bakımından hiçbir eksikliği olmayan hekimdir. O hâlde varlığın üstünlüğü onun tamlığı ve mükemmelliğidir. Mükemmelliğin üçüncü türü amaçlarına ulaşmak bakımından üstünlüktür. Gayelerine ulaşmış varlıklar, gayelerinin 'iyi' olmasından dolayı 'mükemmel' varlıklar olarak anılırlar. Çünkü gayesine erişmek, bir tür mükemmelliktir.³³

Serrâc, metafiziğinde hareket, sükûn ve tamlığın ne olduğu üzerinde durmaz, ama vâcidde görünen hareket ve sükûn hâlini ele alır, ikisi arasında değerlendirmeler yapar. Sözelimi mutasavvıfların bir grubuna göre sükûn ve temkin, hareketten daha üstün ve daha yücedir. Çünkü hareket bir noksanlığı ve noksanlığa ulaşma/giderme çabasını ifade etmektedir. Zikirlerde oluşan vâridât, diğer adı vecddi, gerçekte bir oluşu, ya-

³¹ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 273-274, 466-470, 476-478.

³² Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 466-470, 476-478.

³³ Bkz. Aristoteles, *Metafizik*, 273-274.

ni hareketi içerir. Oysa olması gereken sükûnettir. Bu demektir ki zikirde ortaya çıkan sükûnet hareketten daha üstündür. Ancak zikirlerde oluşan vâridât /vecdin bir kısmı zorunlu olarak hareket etmeyi gerektirmektedir. Bu demektir ki bu tür durumlarda hareket sükûnetten daha tamdır. Böylece Serrâc, hareket ve sükûnu vâcide değil, vecd/vârid/in mahiyetine bağlamış olur. Yani bazı vecdlerde hareket daha tamlığı, bazı vecdlerde sükûnet daha tamlığı ifade etmektedir. Aksi takdirde hareketin hükmü sükûnet ehli için kahr olacaktır. Kahr sıfatıyla kaim olmayan vecdde vâridin gelişi zayıf olur. Vecdin gelişi hakikatiyle olursa, hareketin zorunluğu gerekli olur. Neticede ilim ve zikirlerin vâridâtı ve onlardan ortaya çıkan vecd, kalplerin teshirini zorunlu kılar, böylece vâcid onları müşahede eder, ya sükûnet hâlinde kalır ya hareketlenir.

Serrâc, sâkin vâcidi, aklını, gücünü kullanan, kendisine gelenleri kontrol eden, temkinle davranan kimse olarak tanımlar. Ancak bazen vâcide akıllarına uygun olmayan şey gelir, böylece onun nuru daha güçlü, onun burhanı daha kuvvetli olur, o geleni müşahede eder ve akıl onu idrakten âciz kalır. Bu durumda vâridin müşahedesini, akıldan daha güçlü ve üstün olur. Bu hâlde vecdde hareketin hükmü daha tamlığı ifade eder. Bazı vâridât ise akla uygundur. Akıl onu idrak eder ve onu sükûnetle karşılar, böylece aklın temkininden (temekkün) dolayı bu idrakle herhangi bir hareket ortaya çıkmaz. Çünkü bilgisi bu kimseye sükûneti işaret eder. Özetle hareket ehlinin üstünlüğünü tercih eden, aklın kavrayamadığı zikirden gelen gücü tercih etmiş olur, böylece hareket vâridin en üstün fazlı olur. Birbirine eşit, yani birisi daha üstün olmayan iki akıl olursa, bu durumda sâkin akıl daha tamdır. Serrâc, 'Bu iki durumda ben, iki adamın, iki aklın, iki vâridin eşit olacaklarını sanmıyorum' diyerek hem sâkin vâcidi, hem müteharrik vâcidi olumlar. Ona göre ilim sahipleri de onları eşitlemekten yahut birisini üstün tutmaktan kaçınmışlardır. Serrâc'a göre hareketi gerektiren vâridin hâli ile sükûnu gerektiren vâridin hâlinde ihtilaf olduğu için, sâkin vâcidin müteharrik vâcide, müteharrik vâcidin sâkin vâcide bir üstünlüğünün anlamı yoktur. Çünkü vâcidler, keşfettiklerinde, sükûn ve hareket hallerinden birinin gerektirdiği zikir hâlinde müşahede ettiklerinden birbirine eşit durumda değillerdir. Sükûnu gerektiren vâridâtlar, hareketi gerektiren vâridâtlardan daha yüce değildir. Hareketi gerektiren

vâridâtlar, sükûnu gerektiren vâridâtlardan daha üstün değildir. O hâlde burada üstünlük öznedeki harekette ve sükûnda değildir. Bu demektir ki vâridât/vecd hâli, iki sakin vâcidde ve iki müteharrik vâcidedir. Yani hâl, sükûnu gerektirir de sahibine sükûnet vermiyorsa, o başkasından noksandır (nâkıs). Eğer hareketi gerektiriyor ve onu hareket ettirmiyorsa, bu gelen vâridin noksanlığına delalet eder.

Sonuç

İlk dönem mutasavvıflarından Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî'nin metafiziğinin bir vecd metafiziği olduğunu söyleyebiliriz. Serrâc'ın metafiziğinin kaynağını, usulcü olarak tanınan mutasavvıf Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd el-Basrî İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbu'l-Vecd* adlı eseri oluşturmaktadır. İbnü'l-Arabî, bu metafiziği vecd ve adem/ma'dum kavramlarını temele alan, adına ilmü'l-vücûd denilen bir metafizik olarak tanımlar. Yani özü itibariyle vecd metafiziği kelam metafiziği tesiri gösteren 'vecd' temelli bir ontolojidir. İki mutasavvıfın ifadesiyle 'ilm-i vücûd'dur. Vecd ise mevcûd-varlık kavramının bir türevidir ve isim-mastardır.

Serrâc'ın vecd metafiziği, felsefenin özne, mahiyet, iki uç (arke ve sınır), yöntem, kaynak, tamlık, fiil ve infial meselelerini içine almaktadır. Vecd metafiziğinin kavramlarını ise vecd, tevâcüd, vücûd, vâcid, mütevâcid, sâkin vâcid, müteharrik vâcid gibi kavramlar oluşturmaktadır. Ebû Nasr Serrâc et-Tûsî vecd metafiziğini *Kitâbu'l-Lüma'da*, *Kitâbu'l-Vecd* adını verdiği bölümde ele almaktadır. Bu metafizik tarihsel süreçte sonraki mutasavvıfların vecd ontolojisine bakışlarının kaynağını oluşturmaktadır. Mahiyet meselesinde vecd, 'tasavvur, müsâdefe, keşf, lütuf, vârid, fiil, hâl' vb. kavramlarla beş anlam vermekte, tevâcüdü vecdin bidayeti, vücûdu vecdin nihayeti olarak belirlemekte, tevâcüdü 'dinleme (semâ)' fiilinden ortaya çıkarmaktadır. Dinleme fiilini ise formlanmış iyi ve güzel olanı dinleme olarak belirlemektedir. Formlu iyi ve güzel, teknik terimle 'hikmet' olmaktadır. Hikmet ise ya Kur'an ayetlerinde ya hadislerde ya şiirlerde ya kasidelerde dilsel formda veya nazım biçiminde bulunmaktadır. O nedenle özne, güzel sesle okunan Kur'an ayetlerini, şiirleri ve kasideleri dinleyecek ve tevâcüdü elde edecektir. Böylece Serrâc'ın düşüncesinde vecd, formlu hikmet (iyi ve güzel)-dinleme (semâ)-vecd arzusu (tevâcüd)-vecd-vücûd sey-

rini izleyecektir. Bu seyr, ya iradeli veya iradesiz olarak başlamakta, kalpte ya etki (fiil) veya edilgi (infial) olarak ortaya çıkmaktadır.

Vecd metafiziğinin öznesi, Kur'an'dan alınan kalp kavramıdır, vecd ise onun ya sükûneti veya hareketinin arkasındaki özü olmaktadır. Bu öz, kalpte ortaya çıkmaktadır. Yine kalp kavramı vecd kavramıyla ilişkisi ve onu elde etmesine göre ya mütevâcid veya vâcid adını almaktadır. Mütevâcidin vecd-i vecd-i likâ, vâcidin vecd-i vecd-i mülk adını almaktadır. Neticede özneyi hareket ve sükûn kavramlarına bağlı olarak tamlık-üstünlük bakımından da değerlendiren Serrâc, tamlık veya üstünlüğün hareketten veya sükûnetten kaynaklanmadığı, onların sebebi olan vecdden kaynaklandığı değerlendirilmesini yapmaktadır. Yani üstünlük ve tamlık öznedeki değil, elde edilen vecddedir. Öznedeki hareket ve sükûnet ise öznenin tamlığından değil, o vecdin tamlığından kaynaklanmaktadır.

Serrâc, metafiziğinin temel kavramı olan 'vecd'i, genel olarak ayetlerle ve cins-tür ilişkisiyle temellendirmektedir. Yani vecd cinstir, 'bidayet-nihayet, fiil-infial, keşf-vicdan' kavramlarıyla kavramlaştırılan haller kalbin birer vecd hâli olarak vecdin varlık türleridir. O nedenle Serrâc metafiziği, özü itibarıyla bir duyum ve duyuş, yani öz metafiziğidir ve öze ilave olan varlık kategorisi olarak fiil ve infial hâlidir. Bir bütün olarak baktığımızda ise vecd metafiziği, bütün bunlara ilaveten bir ahlak metafiziğidir. Yani vecd, ahlakın öz/bâtın kısmını oluşturmakta, özne bu öze hakikate ulaşmaktadır. Ancak Serrâc'ın metafiziğinde yoğun olarak 'bidayet vecd-i (tevâcüd)' ile 'vasat vecd-i' üzerinde durulmaktadır. 'Gaye vecd-i' olan 'vücûd vecd-i' üzerinde durulmamakta, onun 'nihayet vecd-i' olduğu söylenilmekle yetinilmektedir. Üzerinde durulmayan bu husus, Serrâc'ın vecd metafiziğinde bir noksanlıktır. Öyle anlaşılıyor ki bu noksanlık İslam düşüncesinde ancak Muhyiddîn İbn Arabî ile giderilebilecektir. Bu noksanlığın giderilmesiyle vecd metafiziği, İslam düşüncesindeki metafizikler arasında önemli ve cezbedici bir tür hâline gelecektir.

Kaynakça

Ahmed Muhtâr Ömer. "V-c-d Madde 5550". *Mu'cemu'l-luğati'l-Arabiyyeti'l-muâsıra*. Kahire: Alemül-kütüb, 2008.

Ali Sedad. *Mizanu'l-ukûl fi'l-mantık ve'l-usûl*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1303.

- Aristoteles. *Metafizik*, trc. Ahmet Arslan. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1996.
- Aristoteles. *Metafizik*, trc. Y. Guru Sev. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2016.
- Cebecioglu, Ethem. "İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 493. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Ceyhan, Semih. "Vecd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 583-584. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Çağrıçı, Mustafa. "İbn Meserre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20: 188-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- el-Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin. *er-Risâletü'l-kuşeyriyye*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2001.
- el-Miftâh mu'cemu'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm Tercümesi*. trc. Mahmut Çanga, İstanbul: Timaş Yayınları, 1986.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1990.
- es-Sühreverdî, Ebû Hafs Şehâbeddîn Ömer. *Avârîfu'l-meârif Tasavvufun Esasları*. trc. H. Kamil Yılmaz - İ. Gündüz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1989.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma'*. trc. H. Kamil Yılmaz. İstanbul: Erkam Yayınları, 1996.
- et-Tûsî, Ebû Nasr Serrâc. *el-Lüma'*. thk. Abdülhalim Mahmud ve Taha Abdülbaki Sürur. Mısır: Dâru'l-kütübî'l-hadîse, 1380/1960.
- Görkaş, İrfan. "Farabi Metafiziginde Varlık (el-Mevcûd) ve Eklentileri". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [BOZİFDER] 11, sy. 11 (2017): 67-90.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasebellah ve Hâşim Muhammed eş-Şâzilî. 3 cilt. Beyrut: 1994.
- İbnü'l-Arabî. "Muhtasar kitabü'l-vecd". *el-Lüma'*. thk. Abdülhalim Mahmud ve Taha Abdülbaki Sürur. Mısır: Dâru'l-kütübî'l-hadîse, 1380/1960.
- İmam Gazzâlî. *İhyâu ulûmî'd-dîn*. trc. Mehmet A. Müftüoğlu. 2. cilt. İstanbul: Çile Yayınevi, 1981.
- Kâşânî, İzzettin Mahmud b. Ali. *Mishâhu'l-hidâye ve miftâhu'l-kifâye*. trc. Hakkı Uygur vd. İstanbul: Kurtuba Kitap, 2010.
- Özköse, Kadir. "Tasavvufî Tecrübede Salikin Kendinden Geçme Durumu: Vecd", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 8, sy. 18 (2007): 65-85.
- Uludağ, Süleyman. "el-Lüma'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 259. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.